

Nina Pielacińska*, Adrianna Seniów**

Polka, nauczycielka, katoliczka – Emma Nicolay de Caprile i jej wkład w rozwój argentyńskiego systemu edukacji w świetle literatury dokumentu osobistego i materiałów prasowych

A Pole, a Teacher, a Catholic – Emma Nicolay de Caprile and Her Contribution to the Development of the Argentinean Education System in the Light of Personal Documentary Literature and Press Materials

Abstract: The purpose of this article is to present Emma Nicolay de Caprile, an outstanding Polish teacher and a pioneer of the Argentinean educational system. She is a completely unknown figure in Poland, so this publication fills a gap in the research on the lives of Poles in exile, especially that Nicolay de Caprile was and still is an ambassador of Polish identity, as Argentines are aware of her roots. We will refer to the historical context and discuss the stages of formation of the Argentinean educational system in the second half of the 19th century. Against this background, we will present not only Emma Nicolay de Caprile's biography, but above all her role in promoting girls' education, and we will also discuss the method of teaching reading and writing she proposed, thanks to which the level of illiteracy in Argentina decreased significantly. Our considerations are based on Nicolay de Caprile's correspondence with the then president of Argentina, Domingo Faustino Sarmiento, collected in the Archivo Histórico de la Escuela Normal N° 1 in Buenos Aires, the memoirs of her students, and materials from both the Argentine and Polish press.

Keywords: biography, history of education in Argentina, memoirs, letters, methodology of teaching writing and reading.

* Nina Pielacińska, (ORCID 0000-0002-4839-9335) – dr, adiunkt w Instytucie Literatury i Nowych Mediów Uniwersytetu Szczecińskiego, kontakt: nina.pielacinska@usz.edu.pl.

** Adrianna Seniów, (ORCID 0000-0003-0952-3750) – dr hab., profesor w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego, kontakt: adrianna.seniow@usz.edu.pl.

XIX wiek w Polsce to czas burzliwych, dramatycznych wydarzeń historycznych, które zmusiły tysiące polskich rodzin do opuszczenia kraju. Wśród przyczyn emigracji wymienić można ucieczkę przed zaborczymi represjami, a także poszukiwanie szans na poprawę warunków materialno-bytowych. Dla wielu emigrantów Europa była jedynie etapem przejściowym, docelowym miejscem stawały się przede wszystkim Stany Zjednoczone, a także kraje Ameryki Południowej, które dzięki napływowi emigrantów europejskich zaczęły się wówczas dynamicznie rozwijać. Jednym z nich była Argentyna, zawdzięczająca właśnie emigrantom postęp w takich dziedzinach jak: inżynieria, medycyna, rolnictwo, nauki chemiczne, budownictwo, górnictwo oraz pedagogika czy metodyka nauczania¹.

Celem niniejszego artykułu będzie przybliżenie sylwetki Emmy Nicolay de Caprile – pochodzącej z Polski wybitnej nauczycielki, pionierki argentyńskiego systemu edukacyjnego, która miała nieoceniony wpływ na jego rozwój. W Polsce jest to postać zupełnie nieznana, jedyna polskojęzyczna wzmianka na jej temat zamieszczona została na stronie internetowej Polonijnej Agencji Informacyjnej² i jest tłumaczeniem tekstu, który ukazał się na łamach polonijnego czasopisma „Głos Polski – La Voz de Polonia”³. Niniejszy artykuł stanowi więc uzupełnienie pewnej luki w badaniach nad emigracyjnymi losami Polaków, tym bardziej że Nicolay de Caprile była i jest nadal ambasadorem polskości, bowiem Argentyńczycy mają świadomość jej korzeni. Rekonstrukcja biografii jest przedsięwzięciem niełatwym, mamy świadomość funkcjonujących w piśmiennictwie różnych modeli badawczych⁴. Aby zrealizować nadrzędny cel artykułu, w naszych

- 1 Por. m.in.: J. Mazurek, *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa 2006; T. Pindel, *Za horyzont. Polaków latynoamerykańskie przygody*, Kraków 2018; *Polacy, Rusini i Ukraińcy, Argentyńczycy. Osadnictwo w Misiones 1892–2009*, red. R. Stemplowski, Warszawa 2013; *Polonia argentyńska w piśmiennictwie polskim. Antologia, wstęp, wybór*, oprac. M. Bryszewska, J. Gmitruk, J. Mazurek, Buenos Aires–Warszawa 2004.
- 2 C. Misa, *Polka, która zapisała się w historii szkolnictwa argentyńskiego*, Polonijna Agencja Informacyjna, http://pai.media.pl/pai_wiadomosci.php?id=11364/, dostęp: 20.10.2020.
- 3 C. Misa, *Emma Nicolay de Caprile, maestra de origen polaco*, „Głos Polski-La Voz de Polonia”, 9 (2020) s. 5–6.
- 4 Por. m.in.: *Badanie biografii: źródła, metody, konteksty*, red. R. Skrzyniarz, E. Krzewska, W. Zgłobicka-Gierut, Lublin 2014; *Przedmiot, źródła i metody badań w biografii*,

rozważaniach odwołamy się do kontekstu historycznego, omówimy etapy kształtowania się argentyńskiego systemu edukacyjnego w drugiej połowie XIX wieku⁵. Na tym tle ukážemy nie tylko biografię Emmy Nicolay de Caprile, ale przede wszystkim jej rolę w propagowaniu edukacji dziewcząt, omówimy też sygnalnie zaproponowaną przez nią metodę nauki czytania i pisania, dzięki której poziom analfabetyzmu w Argentynie znacząco się zmniejszył. Podstawę naszych rozważań stanowi korespondencja Nicolay de Caprile z ówczesnym prezydentem Argentyny Domingo Faustino Sarmiento, zgromadzona w Archivo Histórico de la Escuela Normal N° 1 w Buenos Aires, wspomnienia uczennic oraz materiały zarówno z argentyńskiej, jak i polonijnej prasy⁶.

W oficjalnych źródłach odnajdziemy niewiele informacji na temat dzieciństwa i młodości Emmy, wiemy jedynie, że przyszła na świat najprawdopodobniej w 1842 r. w Poznaniu i pochodziła z zamożnej rodziny szlacheckiej, która wkrótce po narodzinach córki wyjechała do Włoch i osiedliła się na stałe w okolicach Triestu⁷. Emma studiowała we Florencji, gdzie poznała swojego przyszłego męża Giulia C. Caprile. Wraz z nim udała się do Szwajcarii, gdzie

red. R. Skrzyniarz, L. Dziaczkowska, D. Opozda, Lublin 2016 oraz inne publikacje Katedry Biografistyki Pedagogicznej KUL; W. Szulakiewicz, *Biografistyka i jej miejsce w historiografii edukacyjnej po II wojnie światowej*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 19/20 (2004) s. 5–14.

- 5 O znaczeniu kontekstu historycznego w badaniach biograficznych pisali m.in.: T. Kulak, *Uwagi nad biografistyką polską XIX wieku*, w: *Stan i perspektywy rozwoju biografistyki polskiej. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego w dniach 23–25 września 1997 r.*, red. L. Kuberski, Opole 1998, s. 97–106.
- 6 Rolę oraz rodzaje źródeł w pedagogicznych badaniach biograficznych opisują m.in.: G. Michalski, *Z zagadnień metodologicznych biografii. Kilka uwag o źródłach*, w: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, red. T. Jałmużny, I. i G. Michalscy, Łódź 1993, s. 220–226, R. Skrzyniarz, *Dokumenty źródłem analiz i badań biograficznych w pedagogice*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 3 (2018) s. 275–291.
- 7 L. Sosa de Newton, *Diccionario biográfico de mujeres argentinas*, Buenos Aires 1986, s. 441. W niektórych źródłach jako datę urodzenia podano rok 1838 m.in.: L. Ramos, *Las señoritas: Historia de las maestras estadounidenses que Sarmiento trajo a la Argentina en el siglo XIX*, Buenos Aires 2021. W pracy poświęconej Polonii argentyńskiej Marta Bryszewski podaje dwie daty urodzenia Emmy Nicolay de Caprile – 1838 i 1842 rok: M. Bryszewski, *100x100 Polonia en Buenos Aires. Un paseo por los lugares polacos en Buenos Aires*, Buenos Aires 2018, s. 12, 26.

kontynuowała studia i otrzymała tytuł magistra pedagogiki, by następnie wyjechać do Stanów Zjednoczonych i podjąć pracę nauczycielską⁸. To właśnie tam spotkała Domingo Faustino Sarmiento (1811–1888), który zapisał się w kartach historii nie tylko jako wybitny polityk, dziennikarz, dyplomata, ale przede wszystkim reformator i krzewiciel kultury i nauki w Argentynie, twórca jednego z najlepszych systemów edukacji w Ameryce Łacińskiej. Z jego inicjatywy powstawały liczne biblioteki, muzea oraz ośrodki kultury⁹. Podczas swojej prezydentury (1868–1874) założył on ponad 800 szkół podstawowych, zwiększając tym samym liczbę uczniów z 30 do 110 tysięcy¹⁰.

Nim przejdziemy do omówienia działalności Emmy Capril, warto nieco uwagi poświęcić postaci samego Sarmiento. Był on przede wszystkim intelektualistą, autorem tekstów o tematyce społecznej, politycznej, prawniczej i dydaktycznej. Największy jednak rozgłos przyniosła mu powieść *Civilización y barbarie. La vida de Juan Facundo Quiroga* [Cywilizacja i barbarzyństwo. Życie Juana Facundo Quirogi] wydana w 1845 r. W tekście, będącym połączeniem eseju i traktatu politycznego, autor sformułował swoje poglądy na temat roli wykształconych i postępowych obywateli, którzy w przeciwieństwie do rdzennych mieszkańców kraju (tzw. gauczów) przyczynią się do modernizacji Argentyny¹¹. Sarmiento uważał, że osiągnięcie celu jest możliwe tylko dzięki sprowadzeniu do kraju imigrantów z Europy oraz stworzeniu spójnego systemu edukacyjnego. Obserwował zatem różne funkcjonujące na świecie modele szkolnictwa, chcąc przenieść dobre praktyki na grunt latynoamerykański. Podczas podróży po Stanach Zjednoczonych poznał „ojca edukacji północnoamerykańskiej” – Horace’a Manna oraz jego żonę Mary Peabody Mann¹², którzy uważali, że budowanie systemu edukacji rozpocząć należy od wykształcenia odpowiednio dużej grupy dobrze przygotowanych nauczycieli. Refleksje na ten temat Sarmiento publikował w wielu ese-

8 E. Udaondo, *Diccionario biográfico argentino*, Buenos Aires 1938, s. 231.

9 M. L. Ayuso, *¿Qué significó Sarmiento para la educación en Argentina?*, oficjalna strona UBA, <http://www.uba.ar/noticia/19561>, dostęp: 20.10.2020.

10 *Sarmiento por la Educación*, oficjalna strona Muzeum Sarmiento, <https://museosarmiento.cultura.gob.ar/noticia/sarmiento-por-la-educacion-dia-del-maestro>, dostęp: 25.10.2020.

11 N. Pluta, *Historia literatur iberoamerykańskich*, Wrocław 2010, s. 124–125.

12 S. Vallejos, *Sarmientinas*, „Pagina 12”, 2008, <https://www.pagina12.com.ar/diario/suplementos/las12/13-4085-2008-05-02.html>, dostęp: 15.11.2020.

jach z tego okresu, wśród których na uwagę zasługuje przede wszystkim *Viajes por Europa, África y América 1845–1848* [Podróże po Europie, Afryce i Ameryce 1845–1848]. Z entuzjazmem opisywał działalność Horace’a Manna i jego koncepcję kształcenia kobiet w zawodzie nauczycielskim:

Zbudował obok siebie zespół nauczycielek, które odwiedziłem [...]. Nie bez podziwu obserwowałem kobiety, które dzięki stypendium opłacały naukę matematyki, chemii, botaniki i anatomii, uzupełniając swe wykształcenie. To były biedne dziewczęta, otrzymywały one pożyczkę na zdobycie wykształcenia. Stypendium spłacały, pracując później jako nauczycielki. Jako że otrzymywane pensje były wysokie, to biznes był bezpieczny i korzystny dla inwestorów (tłum. N. P.¹³).

Taki system miał zapewnić bezpłatną edukację wszystkim, także kobietom i dzieciom niepełnosprawnym, nawet w najdalszych zakątkach kraju, a co za tym idzie, zmniejszyć poziom analfabetyzmu. Sarmiento, który sam wywodził się z ubogiej rodziny, zamieszkującej odległą prowincję San Juan, właśnie w dostępie do powszechnej edukacji upatrywał możliwość rozwoju kraju. Jak podaje w swych wspomnieniach Jenny E. Howard, jedna z amerykańskich nauczycielek przybyłych do Argentyny w czasie jego rządów, Sarmiento: „jako mały chłopiec, codziennie nauczał swoje siostry, przekazując im wiedzę nabytą w szkole, do której dziewczynki nie miały dostępu w tamtych czasach”¹⁴, zależało mu więc na równych prawach dziewcząt i chłopców, uważał bowiem, że wykształcenie prowadzi do wolności obywateli i lepszego funkcjonowania kraju. W jednej z rozpraw pisał m.in.:

Aby cieszyć się pokojem w Republice Argentyny, należy nauczać ludzi w sposób prawdziwie demokratyczny, nauczać wszystkich tego samego, aby wszyscy byli równi, dlatego właśnie musimy zbudować jedną szkołę dla całej republiki¹⁵.

13 D. F. Sarmiento, *Viajes por Europa, África y América: 1845–1848*, Santiago de Chile 1886, t.5, s.446 Wszystkie tłumaczenia tekstów obcojęzycznych, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki artykułu Niny Pielacińskiej.

14 J. E. Howard, *En otros años y climas distantes*, Buenos Aires 1951, s. 24.

15 D. F. Sarmiento, *Obras completas de Sarmiento XXI Discursos Populares*, t. 21, Buenos Aires 1951, s. 239.

Argentyna, która ogłosiła niepodległość w 1821 r., nie wypracowała do czasów rządów Sarmiento spójnego systemu edukacji, dlatego najpilniejszym zadaniem okazało się wykształcenie wystarczającej liczby nauczycieli. W państwie funkcjonowały wówczas jedynie dwa uniwersytety, w Kordobie i w Buenos Aires, brakowało więc wykwalifikowanej kadry, mogącej podjąć się misji tworzenia nowych szkół. Jedynym rozwiązaniem było więc sprowadzenie ze Stanów Zjednoczonych dużej grupy nauczycielek, które gwarantowałyby jakość kształcenia na najwyższym poziomie. Sarmiento wykorzystał doświadczenia Horace'a Manna, eksponującego pozytywną rolę kobiet w procesie nauczania, ponieważ, jak uważał, to właśnie dzięki nim kary fizyczne, stosowanie siły czy przemoc przestały być integralną częścią edukacji. Przyjęty w Argentynie model opierać się miał na podobieństwach do rodziny: osobą zarządzającą jest mężczyzna (Horace Mann w Stanach Zjednoczonych, Sarmiento w Argentynie), ale to kobieta ma stały, codzienny kontakt z dziećmi, niczym matka zachęca do pracy, uczy, otaczając je opieką i troską¹⁶.

Przyszłe nauczycielki, oprócz wykształcenia i doświadczenia w nauczaniu, musiały spełnić wysokie wymagania dotyczące wieku, pochodzenia, dobrej opinii w środowisku i nienagannyh manier¹⁷. Restrykcyjnie przestrzegane warunki naboru miały zapewnić napływ tylko najlepiej wyedukowanych kobiet, pochodzących z wyższych klas społecznych¹⁸. W 1870 r. w jednym z listów do Mary Mann Sarmiento pisał: *Está pues el terreno preparado para sembrar la semilla, la buena semilla que traen las maestras* [Ziemia jest przygotowana, by zasiać na niej ziarno, dobre ziarno, które przywiozą nauczycielki]¹⁹. Biblijna metaforyka, odwołanie do ewangelii św. Łukasza i przypowieści o siewcy, służyły swoistej sakralizacji roli nauczyciela i dowodzą, że do swojej misji Sarmiento podchodził wyjątkowo poważnie, traktował ją jako swoiste posłannictwo. Jego celem było sprowadzenie 1000 nauczycielek ze Stanów

16 M. Szurmuk, *Women in Argentina: Early Travel Narratives*, Florida 2001, s. 79.

17 M. C. V. de Flachs, *Historia de vida de maestra: Jennie Howard, una pionera de la formación de maestras en Argentina*, „Revista Brasileira de Pesquisa sobre Formação de Professores (RBPFP)”, 25 (2020) s. 284, DOI: 10.31639/rbpfp.v13i25.360.

18 M. Szurmuk, *Women in Argentina*, s. 80; A. H. Luiggi, *Sesenta y cinco valientes: Sarmiento y las maestras norteamericanas*, Buenos Aires 1959, s. 17–18.

19 Tamże, s. 79.

Zjednoczonych, które miałyby pomóc w realizacji ambitnego i niełatwego planu. Zadanie okazało się jednak dużo trudniejsze w realizacji i ostatecznie do Argentyny w latach 1869–1898 przybyło tylko 65 nauczycieli, w tym 61 kobiet²⁰. Niestabilna sytuacja społeczno-polityczna, przede wszystkim wojna trójprzymierza (1864–1870), uchodząca za najkrwawszy konflikt w Ameryce Południowej, a także seria epidemii żółtej febry oraz cholery, które dotkliwie pustoszyły miasta, dość mocno zniechęcały potencjalnych chętnych do pracy w odległym kraju. Decyzji o wyjeździe nie ułatwiała też męcząca i długotrwała droga: aby dopłynąć do Buenos Aires najpierw należało wyruszyć statkiem w miesięczną podróż ze Stanów Zjednoczonych do Anglii, a następnie z Anglii do Argentyny, co powodowało, że podróż trwała nawet dwa miesiące.

Jednak dzięki zaangażowaniu Mary Mann, a także artykułom publikowanym na łamach najważniejszych gazet amerykańskich do Argentyny zaczęły wkrótce przybywać nauczycielki, z czasem nazywane „córkami Sarmienta”. Ich decyzje motywowane były wysokimi pensjami oferowanymi przez argentyński rząd, perspektywą znalezienia męża i założenia rodziny oraz chęcią przygody i poczuciem misji nauczania. Kontrakt zakładał trzyletnią współpracę, liczoną od dnia wejścia na statek. Po dopłynięciu do Buenos Aires nauczycielki kontynuowały podróż do miasta Paraná, gdzie odbywały czteromiesięczny kurs nauki języka hiszpańskiego. Tak przygotowane, wyruszały w najdalsze części kraju, by nauczać w szkołach podstawowych²¹.

Nie wszyscy Argentyńczycy byli jednak przychylni reformie zapoczątkowanej przez prezydenta. Zarzucano przybywającym z USA nauczycielkom zbyt liberalne poglądy, oddalające młodzież od wartości chrześcijańskich. Jedną z najbardziej krytycznych wobec projektu Sarmienta instytucji było Sociedad de la Beneficencia²², działające od 1823 r. konserwatywne stowarzyszenie charytatywne, do którego należały kobiety z wyższych klas społecznych. Celem tej

20 M. C. V. de Flachs, *Historia de vida de maestra*, s. 284.

21 C. Yornet, *La historia de las maestras norteamericanas que trajo Sarmiento*, oficjalna strona prowincji San Juan, <https://sanjuanalmundo.org/articulo.php?id=17010>, dostęp: 13.11.2020.

22 *Alta sociedad, filantropía y... ¿feminismo?: la historia de la Sociedad de Beneficencia*, „Infobae”, 2018, <https://www.infobae.com/historia/2018/06/02/alta-sociedad-filantropia-y-feminismo-la-historia-de-la-sociedad-de-beneficencia>, dostęp: 12.11.2020.

organizacji była opieka nad dziewczynkami z ubogich rodzin i sierocińców oraz podstawowa edukacja, na którą składała się głównie nauka cerowania, haftowania i prasowania²³, a nie, jak planował Sarmiento, również matematyka, historia i geografia. Religijne społeczeństwo argentyńskie nie mogło także zaakceptować tego, że wśród nowych nauczycieli dominowali protestanci, bowiem dotąd normą było, że w Ameryce Łacińskiej szkoły zakładali jezuici, a zajęcia prowadzili księża. Mary Mann wspomina w jednym z listów do Sarmienta²⁴, że otrzymuje od dyplomatów argentyńskich prośby o delegowanie wyłącznie nauczycielek wyznania katolickiego, zaznacza jednak, że znalezienie takich dziewcząt w Stanach Zjednoczonych jest prawie niemożliwe i sugeruje rozpocząć poszukiwania w Kanadzie. Różnice wyznaniowe zniechęcały Argentyńczyków do wizji prezydenta, były przyczyną konfliktów i sporów.

W 1870 r. udało się jednak sprowadzić do Argentyny dwie nauczycielki wyznania katolickiego: Agnes Emmę Tregent oraz Polkę – Emmę Nicolay de Caprile²⁵. Jej przyjazd do Argentyny był opisywany w materiałach prasowych i publikacjach rządowych. Podkreślano w nich, że nowa, wychowana w wierze katolickiej nauczycielka, rozpocznie pracę w działającej przy Sociedad de la Beneficencia niedzielnej szkole wyższej Escuela Dominical de la Sociedad de Beneficencia²⁶. Polka szybko przekonała do siebie członkinie stowarzyszenia, wyższe klasy społeczne Buenos Aires, zdobyła także zaufanie konserwatystów nieprzychylnych polityce rządu²⁷. Łączyła bowiem tradycyjne katolickie wartości z nowatorskim podejściem do edukacji, dzięki któremu

23 K. A. Felitti, *Sarmiento y la situación de las mujeres de su época*, „Cyber Humanitas Revista de la Facultad de Filosofía y Humanidades”, 31 (2004), https://web.uchile.cl/vignette/cyberhumanitatis/CDA/texto_simple2/0,1255,SCID%0253D14077%02526ISID%0253D499,00.html#_ftn28, dostęp: 12.12.2020.

24 J. Crespo, *Las maestras de Sarmiento*, Buenos Aires 2007, s. 147.

25 Jak podaje Julio Crespo, wśród pięciu nauczycielek wyznania katolickiego wymienić należy: Emmę Nicolay de Caprile (1870), Agnes Emmę Tregent (1870), Mary Elizabeth Convay (1877), Mary Gay de McMillan (1877), Mary Jeannette Stevens (1883); J. Crespo, *Las maestras de Sarmiento*, s. 127.

26 *Memoria del Ministro de Gobierno de la Provincia de Buenos Aires 1870 á 1871*, Biblioteca de la Legislatura de la Provincia de Buenos Aires, Buenos Aires 1871, s. 56.

27 E. Comeas, *Sarmiento y las maestras norteamericanas*, „Revista de la Junta de Estudios Históricos de Mendoza”, 9 (1980) t. II, s. 58.

mógł rozpocząć się proces reformy argentyńskiego szkolnictwa, uwzględniający rolę kształcenia dziewcząt²⁸.

W pierwszej książce poświęconej nauczycielkom Sarmienta pt. *Sesenta y cinco valientes: Sarmiento y las maestras norteamericanas*²⁹ Alice Luiggi przytacza wspomnienia byłych uczennic Emmy Nicolay de Caprile. Zwracały one uwagę na doskonale przygotowanie merytoryczne i wszechstronne wykształcenie nauczycielki. Władzała ona biegle pięcioma językami, w tym łaciną i greką, dzieliła się wiedzą na temat literatury francuskiej, angielskiej, czy niemieckiej³⁰, wyróżniały ją nienaganne maniery i takt³¹. W pamięci pierwszych uczennic pozostała jako młoda, atrakcyjna kobieta o niebieskich oczach i kręconych włosach, zawsze bardzo elegancko ubrana, a jednym z elementów charakterystycznych jej stroju był kwiat przypięty na wysokości talii. Były uczennice wspominają także, że nauczycielka była miłośniczką zwierząt, w szkole zawsze podążała za nią pies Huescar, czym dodatkowo zyskiwała sobie sympatię wśród dzieci. Jak wynika ze wspomnień, Caprile miała niezwykłą osobowość, bardzo silny charakter i stanowiła idealne ucieleśnienie łacińskiego *suaviter in modo, fortiter in re* [łagodna w formie, stanowcza w rzeczy]³². Jako nauczycielka była cierpliwa i spokojna, a jednocześnie zasadnicza, mocna i zdecydowana. Europejskie wykształcenie, odczytanie, erudycja, z jaką się wypowiadała, oraz życzliwość i otwartość spowodowały, że szybko zwróciła na siebie uwagę rządzących i kilka lat po przybyciu do Ameryki Południowej została poproszona o udział w wielkim argentyńskim projekcie edukacyjnym.

W 1874 r. Caprile została mianowana przez Mariano Acostę, gubernatora regionu Buenos Aires, dyrektorką pierwszej w stolicy szkoły wyższej mającej kształcić przyszłe nauczycielki: Escuela Normal de Maestras N° 1 de Buenos

28 C. Jeffress Little, *Education, Philanthropy, and Feminism: Components of Argentine Womanhood, 1860–1926*, w: *Latin American Women: Historical Perspectives*, red. A. Lavrin, Londyn 1978, s. 239.

29 A. H. Luiggi, *Sesenta y cinco valientes: Sarmiento y las maestras norteamericanas*, Buenos Aires 1959, s. 140.

30 Tamże, s. 141.

31 G. Morgade, *Mujeres en la educación: género y docencia en Argentina 1870–1930*, Buenos Aires 1997, s. 95.

32 *Homenaje a una educacionista*, „El Monitor de la Educación Común” (Consejo Nacional de Educación, Buenos Aires), Año 28 (1909) t. 30, nr 441, s. 703.

Aires³³. Nazwa odzwierciedlała specyfikę i zadania placówki, bowiem w odróżnieniu od innych szkół, jej głównym celem miało być nauczanie dydaktyki, metodyki, pedagogiki, edukacji patriotycznej i higieny³⁴. Podobna inicjatywa dotyczyła edukacji mężczyzn, w tym celu otwarto odrębną szkołę, na której czele stanął Adolfo Van Gelderen. Placówki zostały oficjalnie powołane do życia 30 lipca 1874 r., obowiązywał w nich ten sam plan studiów³⁵, a przyszli nauczycieli mieli rozpocząć edukację już w marcu 1875 roku³⁶. Z perspektywy czasu widać wyraźnie, że Caprile doskonale wywiązała się z powierzonego jej zadania. Świadczą o tym przede wszystkim jej byłe wychowanki, które godnie przekazywały otrzymaną wiedzę, zostając nauczycielkami w najdalszych zakątkach kraju. Warto dodać, że w drugiej połowie XIX wieku możliwość zdobycia wykształcenia i zatrudnienia otworzyła przed kobietami nowe perspektywy na rynku pracy, który dotychczas był dla nich niedostępny. Tym samym plan prezydenta Sarmiento zaczął się realizować, Argentyna, kształcąc nauczycieli, upowszechniła edukację wśród szerokiej rzeszy mieszkańców dotąd pozbawionych szans na to. Przykładem może tu być kariera Cecilii Grierson – pierwszej argentyńskiej lekarki. O wysokich kompetencjach kadry pedagogicznej

33 Szkoła dla dziewcząt początkowo znajdowała się w dzielnicy Barracas, a w 1880 r. została przeniesiona do obecnej siedziby przy alei Córdoba 1951 do wybudowanego specjalnie na potrzeby rozrastającej się instytucji budynku w stylu dynastii Tudorów, łączącego elementy gotyku i renesansu. Wspomniany styl wykorzystywany był w Argentynie zwłaszcza do budowy szkół, ponieważ nawiązywał do wybudowanych przez kościół katolicki uniwersytetów i uczelni europejskich; *Historia de la escuela*, oficjalna strona szkoły ENS nr 1 w Buenos Aires, <https://www.ens1caba.edu.ar/o-escuela/historia-de-la-escuela/>, dostęp 15.01.2021.

34 L. G. Rodríguez, *Cien años de normalismo en Argentina (1870–1970). Apuntes sobre una burocracia destinada a la formación de docentes*, „Ciencia, Docencia y Tecnología”, 30 (2019) s. 200–235, <http://www.pcient.uner.edu.ar/cdyt/article/view/690/647>, dostęp: 10.01.2021.

35 Kurs kształcący przyszłych nauczycieli miał trwać cztery lata, a wśród obowiązkowych przedmiotów należało zrealizować m.in. pedagogikę, metodykę i praktykę nauczania, moralność religijną, francuski, angielski, niemiecki, gimnastykę, muzykę; J. M. Ramallo, *Etapas históricas de la educación Argentina*, Buenos Aires 1999, s. 92.

36 G. Landesman, M. L. Ayuso, *La propuesta pedagógica para la formación de maestros en la primera Escuela Normal de Profesores de Buenos Aires: ensayos, iniciativas y convicciones de Adolfo Van Gelderen, su primer director (1874–1890)*, „Anuario de historia de la educación”, 2 (2019) s. 9.

i jej zaangażowaniu w sprawy państwa może świadczyć również to, że jeden z nauczyciel filozofii, Hipólito Irigoyen, dwukrotnie został prezydentem Argentyny w latach 1916–1922 i 1928–1930³⁷.

Caprile pozostawała w ścisłym kontakcie z Domingo Sarmiento, pełniącym po zakończeniu kadencji prezydenta, funkcję dyrektora generalnego szkół w regionie Buenos Aires. W otwartym w 2005 r. archiwum historycznym szkoły (Archivo Histórico de la Escuela Normal N° 1) znajduje się korespondencja Caprile i Sarmienta licząca 26 listów z lat 1876–1881³⁸. Możemy się z nich dowiedzieć, jak funkcjonowała kierowana przez nią szkoła, które aspekty działalności były przedmiotem jej szczególnej uwagi. W listach znajdują się szczegółowe sprawozdania dotyczące sposobu przyznawania stypendiów, doboru kadry dydaktycznej, prowadzonych przedmiotów czy nauczanych języków obcych. Mowa jest również o wynagrodzeniu nauczycieli, które było wielokrotnie wyższe niż to oferowane wówczas w innych szkołach. Innowacją wprowadzoną w placówce Caprile była troska o wysoką jakość materiałów dydaktycznych, korzystano tylko z nowych książek, każdą z nich opatrywano stemplem szkoły, by zapobiec kradzieży podręczników, Sarmiento zlecił policji ogłoszenie zakazu handlu używanymi książkami wydanymi na potrzeby szkoły³⁹.

Caprile jest też autorką trzech ważnych publikacji, są to: *Problemas mixtos para aritmética*, *Cuadros murales para escritura* i *El Rudimentista. Método para la enseñanza de la lectura y escritura alternada*.⁴⁰ Zawierały one wskazówki metodyczne i były podstawowym źródłem wiedzy dla przyszłych nauczycieli, kształcących się w kierowanej przez nią szkole. Na szczególną uwagę zasługuje *El Rudimentista* – elementarz, dzięki któremu wiele pokoleń Argentyńczyków nauczyło się czytać i pisać. Książka była wielokrotnie wznawiana i do końca XIX wieku stanowiła jeden z najważniejszych argentyńskich podręczników. Caprile ograniczyła elementy bazujące na zapamiętywaniu i mechanicznym

37 H. E. Davis, *Hipolito Irigoyen (1852–1933). The Argentine Man of Mystery*, „World Affairs”, 4 (1947) s. 275–282.

38 Archiwum ENSN°1 Buenos Aires, *Sarmiento y su Correspondencia Epistolar con Emma Nicolay de Caprile*.

39 Tamże, list nr 20.

40 E. Nicolay de Caprile, *El Rudimentista. Método para la enseñanza de la lectura y escritura alternadas*, Buenos Aires 1889.

odtworzeniu dźwięków, proponowała, aby przede wszystkim zwrócić uwagę na empiryczny sposób uczenia się. Według niej należało rozbudzić w uczniach zdolność do obserwowania i analizowania tekstów. Zaproponowana przez nią metoda zawiera się w początkowych słowach podręcznika: „*mirar, pensar, hablar, escribir, leer*” [patrzeć, myśleć, mówić, pisać, czytać]. Umiejętność czytania jest więc czynnością, która nigdy nie występuje osobno, zawsze jest częścią bardziej złożonego procesu, w który uczeń musi się zaangażować. Tak opisuje swoją metodę sama autorka:

Uczeń powinien nauczyć się czytać w połączeniu z pisaniem; to, co musi przeczytać, powinien najpierw zapisać i to samo co napisał powinien później odczytać i zrozumieć. W związku z tym, zarówno pisanie, jak i czytanie wymaga ćwiczeń przygotowawczych: pisanie wymaga tych związanych ze wzorkiem i ręką, a czytanie związanych ze słuchem i strunami głosowymi. [...] Nigdy nie można pozwolić na to, by uczeń przeczytał coś, co pozbawione jest znaczenia, dlatego wyeliminowaliśmy od początku połączenia dźwięków, które pozbawione są sensu.⁴¹

Caprile dokładnie tłumaczy, w jaki sposób należy pracować z uczniem, by ten nauczył się pisać, a następnie, wykorzystując pierwszą umiejętność, opłynał sztukę czytania tego, co samodzielnie napisał. A zatem nauczyciel zanim wręczy dziecku książkę do ręki, powinien wykonać z nim ćwiczenia, służące rozróżnieniu podstawowych pojęć, takich jak: „górze, dół, prawo, lewo, na górze z prawej strony, na dole z prawej strony, na górze z lewej strony, na dole z lewej strony, linia prosta, krzywa, łamana, pionowa, pozioma, ukośna, gruba, średnia, cienka”. Dopiero wówczas można przejść do ćwiczeń, podczas których uczeń sam na tablicy rysuje elementy w określonej kolejności. Jednocześnie należy wprowadzać ćwiczenia czytania, podzielone tu na cztery etapy:

1. Nauczyciel wypowiada łatwe zdania, które następnie uczniowie muszą poprawnie powtórzyć; najpierw każde dziecko samodzielnie, a następnie wszyscy wspólnie, przy czym zdania wypowiedane są wolno, by wyodrębnić poszczególne wyrazy.

2. Podzielić zdanie na wyrazy i obliczyć ile wyrazów jest w zdaniu.

41 Tamże, s.2.

3. Podzielić wyrazy na sylaby i policzyć ile ich jest.
4. Podzielić sylaby na dźwięki i policzyć ile ich jest⁴².

Jak podkreśla Caprile, początkowo to nauczyciel jest książką, z której powinno się uczyć dziecko⁴³, dlatego im bardziej zaangażuje się on na pierwszym etapie, tym mniej trudności napotka na kolejnych. Główną regułą w podręczniku *El Rudimentista* jest ścisły związek podawanych treści z rzeczywistością pozajęzykową, żaden wprowadzany element nie może być semantycznie pusty, każde połączenie dźwięków powinno odsyłać do desygnatu znanego z doświadczenia życiowego, np.: wprowadzając spółgłoskę *n*, podano wyrazy takie jak *no* (nie), *un* (jeden), *en* (w), uczeń więc zawsze musi rozumieć to, co czyta. Do pracy z podręcznikiem można przejść dopiero, gdy dziecko nabędzie już umiejętność rozpoznawania dźwięków w sylabie, a także nauczy się w odpowiedni sposób kreślić linie. Następnym etapem to wprowadzenie przez nauczyciela łatwego zdania o treści bliskiej uczniowi np. *Las montañas son muy altas* [Góry są bardzo wysokie]. Po tym nastąpić powinno zidentyfikowanie wprowadzonej na lekcji głoski w zdaniu (w tym przykładzie *ñ*), podanie wyrazu ze zdania zawierającego ten dźwięk (*montañas*), wymowa tego wyrazu, powtórzenie dźwięku, zapisanie przez nauczyciela na tablicy litery, która dany dźwięk reprezentuje, a następnie przepisanie przez uczniów litery z tablicy. Etap tworzenia wyrazów można rozpocząć dopiero, kiedy uczeń pozna więcej liter i odpowiadających im dźwięków.

Zaproponowany przez Caprile podręcznik składa się z dwóch części, przy czym pierwsza z nich jest dodatkowo podzielona na trzy sekcje. Sekcja A zawiera 22 tematy, z których każdy wprowadza jedną literę alfabetu. Wyjątek stanowi temat 13 (litery *t*, *d*) oraz 18 (*c*, *g*), w którym omówiono po dwie litery jednocześnie. Tak dobrane połączenie jest zabiegiem celowym. Głoski *t*, *d* ze względu na opozycję: dźwięczność – bezdźwięczność, bywają często mylone, co prowadzi do błędów w pisowni. Drugi przypadek to litery będące odpowiednikami głosek, które w połączeniu z niektórymi spółgłoskami oraz samogłoskami *o*, *a*, *u* są wymawiane jak [k] oraz [g], np.: *gana* [gana], *cama* [kama], w innych przypadkach zaś, m.in. przed samogłoskami *e* oraz *i*, wymowa się różni

42 Tamże.

43 Tamże, s. 3.

i w przypadku *c* jest to [θ] np.: *educación* [eðuka'θjon] oraz w przypadku *g* [x] np.: *elegir* [elexj'r]. Spośród 27 liter hiszpańskiego alfabetu trzy (*h*, *x*, *k*), zostały omówione w sekcji C, podejmującej zagadnienia ortograficzne i nieregularności występujące w zapisach hiszpańskich słów, np.: *hombre* [ˈombrɐ], *que* [ke], *izquierda* [iθ'kjerða], *lujo* [ˈluxo]. Sekcja B wprowadza zaś zasady pisowni nazw własnych, ze szczególnym uwzględnieniem użycia małych i wielkich liter.

Druga część podręcznika zawiera zestaw tekstów do czytania, zróżnicowanych pod względem poziomu trudności. Zarówno czytanki, jak i litery zostały wprowadzone w wersji pisanej i drukowanej, by uczeń od początku miał świadomość występujących różnic. W obu częściach podręcznika każda lekcja została dodatkowo opatrzona zestawem pytań pomocniczych i ćwiczeń, które można wykorzystać w celu lepszego przyswojenia materiału.

El Rudimentista Emmy Nicolay de Caprile to jedna z nielicznych książek dydaktycznych z XIX w., która stała się oficjalnym podręcznikiem do nauki czytania w sąsiednim Chile, poza nią w latach 1810–1930 korzystano jeszcze z: *Anagnosia*⁴⁴ (Marcos Sastre), *El nene*⁴⁵ (Andrés Ferreyra) *Paso a paso* (José H. Figueira), *El Libro del Escolar*⁴⁶ (Pablo Pizzurno, wyd. Aquilino Fernández) czy *Método de lectura gradual*⁴⁷ (Domingo F. Sarmiento) z 1849 r. Dwie pierwsze z wymienionych pozycji były szerzej komentowane⁴⁸, zapoczątkowały bowiem metodyczną refleksję nad nauką czytania, gdyż bazują na metodzie fonicznej⁴⁹, nie zaś jedynie na nauce alfabetu.

44 B. Braslavsky, *Para una historia de la pedagogía de la lectura en la Argentina. ¿Cómo se enseñó a leer desde 1810 hasta 1930?*, w: *Para una historia de la enseñanza de la lectura y la escritura en Argentina: del catecismo colonial a La razón de mi vida*, red. H. R. Cucuzza, Buenos Aires 2002, s. 35–49.

45 A. Ferreyra, *El nene*, Buenos Aires 1895.

46 P. Pizzurno, *El libro del escolar: primer libro para niños de 6 a 8 años de edad*, Buenos Aires 1901.

47 D. Sarmiento, *Metodo de lectura gradual*, Buenos Aires 1871.

48 Por. *Métodos de lectura*, „El Monitor de la Educación Común” (Consejo Nacional de Educación, Buenos Aires), Año 5 (1885) nr 90, s. 991–994.

49 M. Alvarado, *Políticas de la lectura: entre El Instructor Popular y La Mamá*, w: *Pensar y hacer: el oficio del instructor popular en la educación argentina de fines del siglo XIX*, red. M. Olalla i in., Qellqasqa 2016., s. 180.

Książka Emmy Capril *El Rudimentista* wyróżnia się teoretycznym wprowadzeniem obejmującym charakterystykę procesu czytania, w którym szczególnie nacisk położony został na zrozumienie tekstu, w przeciwieństwie do *Anagnosisi*, w której główną rolę odgrywało mechaniczne powtarzanie sylab i wyrazów, niepowiązanych ze znaczeniem. Podręcznik *Paso a paso* wprowadził natomiast dodatkowo naukę czytania całych wyrazów, bez dzielenia ich na sylaby – słowo miało zostać zidentyfikowane i wypowiedziane od razu jako całość. I choć Braslavsky⁵⁰ za najlepszą książkę do nauki czytania uznaje *Libro del Escolar* (1901 r., a w 1941 r. wydana z kolorowymi obrazkami), podkreśla jednak, że pierwszym podręcznikiem, który zwrócił uwagę na „myślenie” (*pensar*) oraz „znaczenie” (*significado*) był *El Rudimentista* Caprile.

Najważniejszym elementem weryfikującym skuteczność przedstawionych metod nauki pisanie i czytania, a także nowego systemu edukacji współtworzonego przez Caprile są dane liczbowe, które podają, że w Argentynie poziom analfabetyzmu zmalał z 80% w 1880 r. do 21,98% w 1932 roku⁵¹. Nie ulega wątpliwości, że postępy w upowszechnianiu edukacji dokonały się dzięki wieloletnim staraniom i polityce Domingo F. Sarmiento. Doceniając zasługi prezydenta, dzień jego śmierci – 11 września – ustanowiono oficjalnym świętem państwowym *Día del Maestro* (Dniem Nauczyciela).

Wprowadzenie reform i walka z analfabetyzmem nie byłyby jednak możliwe bez wykwalifikowanej kadry, w czym niewątpliwie zasługi miała Polka Emma Nicolay de Caprile. Wykształcone przez nią nauczycielki wzorowo realizowały misję w pracy z dziećmi, a napisane przez nią podręczniki przez wiele lat wykorzystywane były w argentyńskich szkołach.

O zasługach Caprile dla edukacji, a także szacunku i wdzięczności, jakimi darzyli ją mieszkańcy kraju nad La Platą, świadczy fakt, że po śmierci wybitnej nauczycielki, 30 lipca 1884 r. prezydent Julio Argentino Roca ogłosił, że w uznaniu jej nieocenionego wkładu i zaangażowania w rozwój pedagogiki i dydaktyki państwo pokryje wszystkie koszty związane z pochówkiem i uroczystościami pogrzebowymi⁵². Polka została pochowana w alei zasłużonych (nr 19) na słynnym argentyńskim cmentarzu Recoleta w Buenos Aires. To cmentarz-muzeum, spoczywają

50 B. Braslavsky, *Para una historia de la pedagogía de la lectura en la Argentina*, s. 48.

51 Tamże.

52 *Necrología*, „La Revista Pedagógica” Año 2, (1884) nr 41, s.400.

na nim tylko ludzie zasłużeni dla kraju, znajdują się tu groby najważniejszych i najbardziej wpływowych Argentyńczyków: prezydentów, bohaterów wojennych, naukowców, artystów. Jak podaje Marta Bryszewski, podczas pogrzebu Caprile obecnych było wielu uczniów, nauczycieli, a także ważnych postaci ze świata nauki czy polityki, m.in. Sarmiento oraz późniejszy prezydent kraju Hipólito Yrigoyen. Upamiętniający ją pomnik został wykonany z białego marmuru przez wybitnego argentyńskiego artystę Lucia Correa Moralesa. Przedstawia on kobietę uczącą czytać małego chłopca, a nad rzeźbą góruje popiersie przedstawiające postać o „jasnym spojrzeniu i europejskich rysach”⁵³. Monument ze szczegółami oddaje elegancki strój (broszka przypięta do koszuli, zapięte starannie guziki oraz ozdobna chusta zarzucona na ramiona) byłej dyrektorki, która z dumą przygląda się wykształconym przez siebie kolejnym pokoleniom.

Byłe uczennice oraz współpracownicy przez lata dbali, by przy grobowcu nie zabrakło kwiatów i by pamięć o założycielce szkoły była wiecznie żywa, powołano nawet specjalny zespół, który zajmował się opieką nad pomnikiem⁵⁴. W 1904 r., czyli dwadzieścia lat po śmierci Caprile, zorganizowano w prowadzonej przez nią niegdyś szkole uroczystość poświęconą jej pamięci. Na spotkaniu pojawili się uczniowie, nauczyciele oraz wszyscy ci, którzy zawdzięczali Caprile swe wykształcenie, pracę, a także pasję do przekazywania wiedzy⁵⁵. W 1982 r. jej nagrobek został uznany przez władze miasta Buenos Aires za narodowy pomnik historii (Decreto 508/1982)⁵⁶, stając się tym samym jednym z najważniejszych zabytków Buenos Aires.

Pamięć o Polce, która przyjechała do odległej Argentyny i przyczyniła się do rozwoju cywilizacyjnego kraju trwa do dziś. W muzeum szkoły nadal przechowywane są dokumenty pochodzące z czasów jej działalności, a badacze zajmujący się argentyńską historią edukacji podkreślają niekwestionowane zasługi „córek Sarmienta” w krzewieniu oświaty.

53 M. Bryszewski, *100x100 Polonia en Buenos Aires*, s.12.

54 *El monumento de la señora Caprile*, „El Monitor de la Educación Común”. Año 23 (1903) t. 19, nr 366, s. 433.

55 *En la escuela normal nr 1*, „Caras y Caretas” (Buenos Aires), 296 (1904) s. 235.

56 Strona oficjalna *Cementerio de La Recoleta*, http://www.recoletacemetery.com/?page_id=164, dostęp: 4.03.2021.

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie sylwetki Emmy Nicolay de Caprile – pochodzącej z Polski wybitnej nauczycielki, pionierki argentyńskiego systemu edukacyjnego. W Polsce jest to postać zupełnie nieznana, więc publikacja stanowi uzupełnienie pewnej luki w badaniach nad emigracyjnymi losami Polaków, tym bardziej, że Nicolay de Caprile była i jest nadal ambasadorem polskości, bowiem Argentyńczycy mają świadomość jej korzeni. W rozważaniach odwołamy się do kontekstu historycznego, omówimy etapy kształtowania się argentyńskiego systemu edukacyjnego w drugiej połowie XIX wieku. Na tym tle ukażemy nie tylko biografię Emmy Nicolay de Caprile, ale przede wszystkim jej rolę w propagowaniu edukacji dziewcząt, omówimy też sygnałnie zaproponowaną przez nią metodę nauki czytania i pisania, dzięki której poziom analfabetyzmu w Argentynie znacząco się zmniejszył. Podstawę dla naszych rozważań stanowi korespondencja Nicolay de Caprile z ówczesnym prezydentem Argentyny Domingo Faustino Sarmiento, zgromadzona w *Archivo Histórico de la Escuela Normal N° 1* w Buenos Aires, wspomnienia uczennic oraz materiały zarówno z argentyńskiej, jak i polonijnej prasy.

Słowa kluczowe: biografia, historia edukacji w Argentynie, wspomnienia, listy, metodyka nauczania pisania i czytania

Bibliografia

Źródła

- El monumento de la senora Caprile*, „El Monitor de la Educación Común” (Consejo Nacional de Educación, Buenos Aires), Año 23 (1903) t. 19, nr 366, s. 433.
- En la escuela normal nr 1*, „Caras y Caretas” (Buenos Aires), 296 (1904) s. 235.
- Ferreya A., *El nene*, Buenos Aires 1895.
- Homenaje a una educacionista*, „El Monitor de la Educación Común” (Consejo Nacional de Educación, Buenos Aires), Año 28 (1909) t. 30, nr 441, s.702–706.
- Howard J. E., *En otros años y climas distantes*, Buenos Aires 1951.
- Memoria del Ministro de Gobierno de la Provincia de Buenos Aires 1870 á 1871*, Biblioteca de la Legislatura de la Provincia de Buenos Aires, Buenos Aires 1871, s. 56.
- Métodos de lectura*, „El Monitor de la Educación Común” (Consejo Nacional de Educación, Buenos Aires), Año 5 (1885) nr 90, s. 991–994.
- Necrología*, „La Revista Pedagógica”, Año 2 (1884) nr 41, s. brakuje stron????
- Nicolay de Caprile E., *El Rudimentista. Método para la enseñanza de la lectura y escritura alternadas*, Buenos Aires 1889.
- Pizzurno P., *El libro del escolar: primer libro para niños de 6 a 8 años de edad*. Buenos Aires 1901.

- Sarmiento D. F., *Metodo de lectura gradual*, Buenos Aires 1871.
- Sarmiento D. F., *Obras completas de Sarmiento XXI Discursos Populares*, t. 21, Buenos Aires 1951.
- Sarmiento D. F., *Viajes por Europa, África y América: 1845–1848*, Santiago de Chile 1886.
- Sarmiento y su Correspondencia Epistolar con Emma Nicolay de Caprile, Archiwum ENSN^o1 Buenos Aires.

Opracowania

- Alta sociedad, filantropía y... ¿feminismo?: la historia de la Sociedad de Beneficencia, „Infobae”, 2018, <https://www.infobae.com/historia/2018/06/02/alta-sociedad-filantropia-y-feminismo-la-historia-de-la-sociedad-de-beneficencia>, dostęp: 12.11.2020.
- Alvarado M., *Políticas de la lectura: entre El Instructor Popular y La Mamá*, w: *Pensar y hacer: el oficio del instructor popular en la educación argentina de fines del siglo XIX*, red. M. Olalla i in., Qellqasqa 2016, s. 165–194.
- Ayuso M. L., *¿Qué significó Sarmiento para la educación en Argentina?*, oficjalna strona UBA, <http://www.uba.ar/noticia/19561>, dostęp: 20.10.2020.
- Badanie biografii: źródła, metody, konteksty*, red. R. Skrzyniarz, E. Krzewska, W. Zgłobicka-Gierut, Lublin 2014.
- Braslavsky B., *Para una historia de la pedagogía de la lectura en la Argentina. ¿Cómo se enseñó a leer desde 1810 hasta 1930?*, w: *Para una historia de la enseñanza de la lectura y la escritura en Argentina: del catecismo colonial a La razón de mi vida*, red. H. R. Cucuzza, Buenos Aires 2002, s. 35–49.
- Bryzewski M., *100x100 Polonia en Buenos Aires. Un paseo por los lugares polacos en Buenos Aires*, Buenos Aires 2018.
- Comeas E., *Sarmiento y las maestras norteamericanas*, „Revista de la Junta de Estudios Históricos de Mendoza”, 9 (1980) t. II, s. 43–68.
- Crespo J., *Las maestras de Sarmiento*, Buenos Aires 2007.
- Davis H. E., *Hipolito Irigoyen (1852–1933). The Argentine Man of Mystery*, „World Affairs”, 4 (1947) s. 275–282.
- Felitti K. A., *Sarmiento y la situación de las mujeres de su época*, „Cyber Humanitatis Revista de la Facultad de Filosofía y Humanidades”, 31 (2004), https://web.uchile.cl/vignette/cyberhumanitatis/CDA/texto_simple2/0,1255,SCID%0253D14077%02526ISID%0253D499,00.html#_ftn28, dostęp: 12.12.2020.
- Historia de la escuela*, oficjalna strona szkoły ENS nr 1 w Buenos Aires, <https://www.ens1caba.edu.ar/o-escuela/historia-de-la-escuela/>, dostęp: 15.01.2021
- Little C. J., *Education, Philanthropy, and Feminism: Components of Argentine Womanhood, 1860–1926*, w: *Latin American Women: Historical Perspectives*, red. A. Lavrin, Londyn 1978, s. 235–253.

- Kulak T., *Uwagi nad biografistyką polską XIX wieku*, w: *Stan i perspektywy rozwoju biografistyki polskiej. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego w dniach 23–25 września 1997 r.*, red. L. Kuberski, Opole 1998, s. 97–106.
- Landesman G., Ayuso M. L., *La propuesta pedagógica para la formación de maestros en la primera Escuela Normal de Profesores de Buenos Aires: ensayos, iniciativas y convicciones de Adolfo Van Gelderen, su primer director (1874–1890)*, „Anuario de historia de la educación”, 2 (2019) s. 5–29.
- Luiggi A. H., *Sesenta y cinco valientes: Sarmiento y las maestras norteamericanas*, Buenos Aires 1959.
- Mazurek J., *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa 2006.
- Michalski G., *Z zagadnień metodologicznych biografii. Kilka uwag o źródłach*, w: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, red. T. Jałmużny, I. i G. Michalscy, Łódź 1993, s. 220–226.
- Misa C., *Emma Nicolay de Caprile, maestra de origen polaco*, „Głos Polski – La Voz de Polonia”, 9 (2020) s. 5–6.
- Misa C., *Polka, która zapisała się w historii szkolnictwa argentyńskiego*, Polonijna Agencja Informacyjna, http://pai.media.pl/pai_wiadomosci.php?id=11364/, dostęp: 20.10.2020.
- Morgade G., *Mujeres en la educación: género y docencia en Argentina 1870–1930*, Buenos Aires 1997.
- Pindel T., *Za horyzont. Polaków latynoamerykańskie przygody*, Kraków 2018.
- Pluta N., *Historia literatur iberoamerykańskich*, Wrocław 2010.
- Polacy, Rusini i Ukraińcy, *Argentyńczycy. Osadnictwo w Misiones 1892–2009*, red. R. Stemplowski, Warszawa 2013.
- Polonia argentyńska w piśmiennictwie polskim. *Antologia*, wstęp, wybór, oprac. M. Bryszewska, J. Gmitruk, J. Mazurek, Buenos Aires–Warszawa 2004.
- Przedmiot, źródła i metody badań w biografii*, red. R. Skrzyniarz, L. Dziaczkowska, D. Opozda, Lublin 2016.
- Ramallo J. M., *Etapas históricas de la educación Argentina*, Buenos Aires 1999.
- Ramos L., *Las señoritas: Historia de las maestras estadounidenses que Sarmiento trajo a la Argentina en el siglo XIX*, Buenos Aires 2021.
- Rodríguez L. G., *Cien años de normalismo en Argentina (1870–1970). Apuntes sobre una burocracia destinada a la formación de docentes*, „Ciencia, Docencia y Tecnología”, 30 (2019), s. 200–235, <http://www.pcient.uner.edu.ar/cdyt/article/view/690/647>, dostęp: 10.01.2021.
- Sarmiento por la Educación*, Oficjalna strona Muzeum Sarmiento, <https://museosarmiento.cultura.gob.ar/noticia/sarmiento-por-la-educacion-dia-del-maestro>, dostęp: 25.10.2020.

- Skrzyniarz R., *Dokumenty źródłem analiz i badań biograficznych w pedagogice*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 3 (2018) s. 275- 291.
- Sosa de Newton L. , *Diccionario biográfico de mujeres argentinas*, Buenos Aires 1986.
- Strona oficjalna *Cementerio de La Recoleta*, http://www.cementeriorecoleta.com.ar/historia_cr.htm, dostęp: 4.03.2021.
- Szulakiewicz W., *Biografistyka i jej miejsce w historiografii edukacyjnej po II wojnie światowej*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 19/20 (2004), s. 5–14.
- Szurmuk M., *Women in Argentina: Early Travel Narratives*, Florida 2001.
- Udaondo E., *Diccionario biográfico argentino*, Buenos Aires 1938.
- Flachs M. C. V. de, *Historia de vida de maestra: Jennie Howard, una pionera de la formación de maestras en Argentina*, „Revista Brasileira de Pesquisa sobre Formação de Professores (RBPPF)”, 25 (2020), s. 279–292, DOI: 10.31639/rbpf.v13i25.360.
- Vallejos S., *Sarmientinas*, “Página 12”, 2008, <https://www.pagina12.com.ar/diario/suplementos/las12/13-4085-2008-05-02.html>, dostęp: 15.11.2020.
- Yornet C., *La historia de las maestras norteamericanas que trajo Sarmiento*, oficjalna strona prowincji San Juan, <https://sanjuanalmundo.org/articulo.php?id=17010>, dostęp: 13.11.2020.